

KULTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ ÉS KETTŐS IDENTITÁS; A BIRMINGHAMI IPARI ELIT DZSENTRIKÁCIÓJA

I. rész

A (felső) középosztály nemesedése, „dzsentrikációja”, melyet elsősorban a 19. századi angol társadalomtörténet jellemzőjeként szoktak emlegetni, egyáltalán nem számít kizárólagosan 19. századi jelenségnek, hiszen a burzsoázia felfelé törekvésének folyamata már Daniel Defoe figyelmét is felkeltette, sőt, lényegében „a nyitott elit elmélete” is tőle eredeztethető.

Az angol középosztályok dzsentrikációja meglehetősen kedvelt kutatási témává vált az elmúlt évtizedekben, a kérdéskörben kirobbant viták időnként komoly viharokat váltottak ki szakmai körökben. Alapvető problémának számít az, hogy a dzsentrikáció fogalma nincs kellőképpen definiálva. Eleve nem könnyű átlátni azt, melyik szerző mit is ért dzsentrikáció alatt. A *gentrification* jelenthet

- a) *dzsentrikációt* (vagyis a közjogilag nem nemes gentryhez való felemelkedést),
- b) *arisztokratizálódást* (vagyis abba a rendkívül szűk – mindössze pár száz főt magában foglaló – körbe való bekerülést, melyet a törvény szerint ténylegesen „nemesnek” számító, a House of Lords munkájában való részvétel lehetőségével bíró *peerage* jelentett),
- c) vagy magában foglalhatja mindkettőt.

Azt, hogy a két folyamatot mennyire nem szokás elválasztani egymástól, jól példázza a Lawrence Stone, a probléma egyik kétségkívül legavatottabb kutatója által alkalmazott kritériumrendszer, mely a dzsentrikáció bekövetkeztét hivatott eldönteni. Ennek négy elemét a következő tesztjellegű kérdések alkotják:

1. Mennyire volt könnyű örökletes címetek szerezni (vagyis bekerülni a *peerage* sorába)?¹
2. Hányan részesültek a gentrykre jellemző oktatásban?
3. Hányan lettek közülük parlamenti képviselők?
4. Hányan vettek feleségül gentry leányzót?²

Mindezek tudomásulvételével, a továbbiakban én sem fogom következetesen kettéválasztani a dzsentrikáció, illetve az esetleges arisztokratizálódás folyamatát, amennyiben dzsentrikációról beszélek, az mindkettőt magában foglalhatja majd.³ Annál is inkább, mert – mint ahogyan azt bizonyítani fogom – a dzsentrikáción, mint komplex gyűjtőfogalmon belül, nem az arisztokratizálódás–dzsentrikálódás fogalom pár mentén fognak meghúzódni a kérdéskör legérdekesebb kérdései; az egész folyamat bekövetkeztének szempontjából nem ez a szubkategorizáció lesz a legfontosabb.

A dzsentrikáció-vita – ha a végletekig leegyszerűsítjük, akkor – mindekelőtt arról szól, volt-e olyan mértékű a középosztályok társadalmi asszimilációja, amely lehetővé teszi, hogy a dzsentrikációt joggal említsük a modern kori Anglia társadalomtörténetének fontos jellemzőjeként; eléri-e a *dzsentrikáció gyakorisága* azt a szintet, mely

indokolttá teszi az angol közgondolkodásban kétségkívül évszázadok óta jelen lévő „nyitott elit-elmélet” elfogadását.

A dzsentrifikációs kutatások töredékes jellegűek; nemcsak abban az értelemben, hogy szükségszerűen egy-egy elhatárolt földrajzi régióra koncentrálódnak. Ami igazán töredékessé teszi őket, az az, hogy gyakran egy-egy kiválasztott „dzsentrifikációs kritériumra” koncentrálnak, ezt teszik meg az egész kérdés sarokkövének, holott véleményünk szerint *csakis ezen „dzsentrifikációs kritériumok” összegző vizsgálata révén lehetséges annak az eldöntése, melyek azok a „tesztjellegű kérdések”, „dzsentrifikációs kritériumok”, melyek igazán perdöntőek a vizsgált kérdés, vagyis a dzsentrifikáció esetleges bekövetkeztekének eldöntéséhez.*

Saját kutatásaim – melyet egy három hónapos birminghami kinntartózkodásom során folytattam – is természetesen egy kijelölt régióra, pontosabban városra koncentráltak: a birminghami ipari elit lehetséges dzsentrifikációját igyekeztem megvilágítani. Esettanulmányom alanyainak tíz olyan birminghami gyárost választottam ki, akiknek életrajza szerepel a Dictionary of Business Biography-ben, mely több mint ezer olyan jelentős üzletember biográfiáját tartalmazza, akiknek kiemelkedő üzleti tevékenysége 1860 és napjaink közé esik.

Személyük kiválasztását egyfelől a viszonylag jelentős számú, rájuk vonatkozó forrás indokolta, melyeket a Birminghami Városi Levéltárból (Archives Department of Birmingham Reference Library), és a Birminghami Egyetem (University of Birmingham) levéltárból szereztem. Másfelől mindannyian Birmingham felső középosztályának prominens tagjai voltak, mindnyájan jelentős szerepet játszottak a városi ipari társadalmában: így elkerülhetetlenül egy lehetséges szerepmodellt nyújtottak, egy olyan mintát, mely csodálatot válthatott ki és felkelthette a követés vágyát a város többi gyárosában.

Vizsgálatom során arra törekedtem, hogy az összes igazán fontos „dzsentrifikációs kritérium” szempontjából láttassam a vizsgált gyárosokat, illetve mivel a dzsentrifikáció általában többgenerációs folyamat, ezért, amennyiben mód nyílt rá, fiaikat és további leszármazottaikat is bevettem a vizsgálatba.

Külön fejezetben mutatom be a vizsgált személyek iskolázását, esetleges földvándorlásait, politikai karrierjét, esetleges nemesi cím szerzését, lakóhelyét és életmódját, mint olyan tényezőket, melyek közelebb vihetnek a dzsentrifikáció kérdéséhez. Bár nem szántam külön fejezetet a gyárosok értékszemléletének, mentalitásuk vizsgálata olyan, kivételesen fontos része lesz dolgozatomnak, mely koncepcióm felállításának alapjaként fog szolgálni.

Természetesen egy tíz személyt vizsgáló esettanulmány segítségével nem vállalkozhattam arra, hogy állást foglaljak a dzsentrifikáció *gyakoróságának* kérdésében. Dolgozatom célja sokkal inkább az volt, hogy azt vizsgáljam, mennyiben alkalmasak a dzsentrifikáció bekövetkeztekének eldöntésére azok a vizsgálati módok, melyek elsősorban az életmódhoz, illetve a társadalmi elfogadottsághoz kötődő sajátosságokra összpontosítanak. Jómagam is ezek, a fent felsorolt faktorok vizsgálata során jöttem rá arra, hogy vannak más, legalább ilyen fontos jellemzők is, melyek jóval hitelesebben árulhatják el az illető esetleges nemesedését. Mint ahogyan az kiderül majd dolgozatomból, *az értékrend és a mentalitás tényezői fokozott figyelmet igényelnek a dzsentrifikáció összetett folyamatának tanulmányozása során.*

A tisztánlátás érdekében érdemes áttekinteni az „általánosan elfogadott” dzsentrifikációs tesztek alkalmazása során felmerült viták néhány tanulságát is.

Álláspontok a szakirodalomban

A társadalmi felemelkedés, a nemesség soraiba való asszimilálódás egyik legfontosabb feltételeként a *földbirtoklást* szokás számon tartani. Nem meglepő hát, hogy a felső középosztály esetleges földvásárlásait, s azt, hogy „az üzletemberek mindenkori létszámának mekkora hányada furakodott be a földbirtokos osztály soraiba”, többen is kutatták.

W. D. Rubinstein oly módon vizsgálta a gazdag vállalkozók földvásárlásait, hogy összegyűjtötte egy adott időszak (1872–1883) összes jelentős földbirtokosát, majd az így kapott listát összevetette a hagyatéki jóváhagyások (probate records) által megállapítható vagyonos üzletemberek és képzett középosztálybeliek (professionals) listájával. Rubinstein szerint ez alapján a gazdag vállalkozók csak nagyon kis része (10–20%) vált földesúrrá, vagyis – ha ezt vesszük kritériumnak, akkor – az asszimiláció nem volt jelentős mértékű. Mindezek alapján Rubinstein kijelentette, hogy „a brit arisztokrácia egyre inkább kasztjellegűvé, társadalmilag izolált csoporttá vált, mely egyértelműen elhatárolta magát az új keletű üzletember mágnásoktól, akik számára szinte lehetetlen volt teljes mértékű társadalmi elfogadottságot nyerni a földbirtokos társadalom felső köreiben”.⁴

F. M. L. Thompson, aki Rubinstein talán legerőteljesebb kritikusanak számít, több szempontból is támadta Rubinstein kutatásait.⁵ Thompson górcső alá veszi a Rubinstein által vizsgált milliomos üzletembereket, és arra a következtetésre jut, hogy ha a milliomosok *örökseit* is számításba vesszük, akkor egészen más eredményre jutunk; így ugyanis – figyelembe véve a vagyon későbbi felhasználását – azt láthatjuk, hogy a családok közül sokkal többen váltak földbirtokossá. Thompson szerint az 1880 előtt meghalt milliomosok nem kevesebb mint 90%-a vett földet, 80%-ának pedig sikerült földbirtokos családot alapítania.⁶

Rubinstein szerint viszont Thompson kutatásai csak kisebb korrekciókat hoznak az ő eredményein, mivel a Thompson által vizsgált kutatási mód valójában azt vizsgálja, hogy a milliomosná vált üzletember (vagy képzett középosztálybeli/professional) vagyonából vettek-e valaha földet, és nem azt, hogy maga az üzletember (vagy professional) földbirtokossá vált-e. (Különösen igaz ez abban az esetben, ha az örökös már nem is vált üzletemberré; ekkor ugyanis már nem az üzletemberek földbirtokossá válását, asszimilációját kutatjuk.)⁷

Rubinstein a vásárolt föld nagyságát vette alapul, általában 2000 acre volt az a küszöb, mely felett a vásárolt földnek már státusadó funkciója, „dzsentrifikáló ereje” lehetett. Thompson azonban úgy véli, nem igazán helyes, ha a dzsentrifikációt egy adott acre-küszöbhez mérjük; a föld pusztá nagysága nem lehet biztos támpont a kérdésben.⁸ A Stone házaspár ezt a problémát úgy kerülte ki, hogy nem a vásárolt földek nagyságát nézte, hanem a country house vásárlásokat vizsgálta; az acreage-ek helyett a vidéki kúriákat használta fel státusindikátorként. *Stone vizsgálatai* (melyek három különböző shire-t [Hertford, Northampton és Northumberland] elemeztek az 1540-től 1880-ig terjedő időszakban) *hasonló eredményt hoztak, mint a más módszert használó Rubinstein kutatásai: csak nagyon kevés felső középosztálybeli vett földet.* A Londonhoz közel fekvő Hertfordshire vidéki ház-vásárlóinak 40%-a, a fővárostól körülbelül 100 kilométernyire lévő Northamptonshire-ben 14%, míg az Anglia és Skócia határán fekvő Northumberlandshire házvásárlóinak 24%-a szerezte vagyonát az üzleti életben.⁹

A más állásponton lévő Thompson szerint azonban Stone vizsgálati módszere is rejt magában hibákat, mivel Stone csak a nagy country house-okat veszi figyelembe, melyek – nem meglepő módon – kisebb valószínűséggel cseréltek gazdát, mint a szegényebb gentry (squire/lesser gentry) által birtokolt kevésbé patinás udvarházak. Az a tény pedig, hogy a legnagyobb country house-tulajdonosok köre csak kevésbé hígult fel, Thompson szerint nem feltétlenül jelenti azt, hogy a tehetőrs felső középosztálybeliek egyáltalán nem vásároltak vidéki házakat.¹⁰

Thompson jól látja, Stone miképp törekszik arra, hogy összeegyeztesse saját kutatási eredményeit azzal az évszázadokon át makacsul fennmaradt nézettel, mely szerint a dzsentrifikáció igenis létező jelenség volt.¹¹ Hiszen Stone kutatásai ellentmondani látszanak annak, amit már Defoe is tapasztalt a 17. században, és amit a 19. században Richard Cobden keserű mellékízü, gyakorlatilag szállóigévé vált kijelentésében így fogalmazott meg: „Úgy tűnik, a gyárosok és kereskedők rendszerint csak azért szeretnének meggazdagodni, hogy utána leborulhassanak a feudalizmus lábai előtt.” Az ellentmondást Stone úgy kísérel meg összhangba hozni, hogy egyfelől elismeri, valóban létezett a polgárság körében egy nem elhanyagolható mértékű hasonlulni igyekvés, egy tapintható törekvés a gentry értékrend, viselkedésmód és szokások átvételére: valóban beszélhetünk tehát dzsentrifikációról *kulturális tekintetben*, a nemesség kulturális asszimiláló hatása tényleg vonzó volt a burzsoázia számára. Vagyis ez alapján Stone is úgy gondolja, hogy annak idején „Engels pont fordítva látta a helyzetet: Angliában nem egy burzsoá arisztokrácia, hanem egy arisztokratikus burzsoázia volt kialakulban”.¹²

A *kulturális dzsentrifikáció* megléte Stone meglátása szerint azonban nem jelentette a felső középosztály tényleges felemelkedését, a country house-vásárlások csekély száma azt bizonyítja, hogy *társadalmi dzsentrifikáció nem következett be*. Lehetséges tehát kulturális asszimiláció társadalmi asszimiláció nélkül. Pontosan ez az, ami alapján Stone a nyitott elit elméletét (vagyis az angol nemességnek azt a páratlanul számító rugalmasságát, mellyel évszázadokon át képes volt magába olvasztania a feltörekvő polgárság bizonyos elemeit, és ezen társadalmi mobilizáció révén – mely számára egyfajta „vérátömlesztésként” funkcionált – megőriznie hagyományos szerepét) pusztán mítosznak, „téveszmének” titulálta, s amely fennmaradását szerinte csak annak köszönhetette, hogy évszázadokon át makacsul elismételgették. (Mellesleg ezzel azt a nézetet is megkérdőjelezi, mely szerint Anglia újkori társadalmi konfliktusainak mérsékeltébb volta, fejlődésének sajátos minősége sokban köszönhető a nagymértékű társadalmi mobilitásnak.)

F. M. L. Thompson is utal arra, hogy a kulturális alapú magyarázatok divatosak és csábítóak: könnyebb irodalmi források felhasználásával bizonygatni a kulturális tényezők szerepét, mint dokumentált, mennyiségileg kifejezhető bizonyítékokat gyűjteni.¹³

Az egész dzsentrifikációs vita talán legnagyobb port felkavaró állásfoglalása, Martin J. *Wiener* *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980* című könyve is kulturális alapú magyarázatot szándékszik nyújtani. Az amerikai szellemtörténész 1981-ben kiadott, irodalmi forrásokra támaszkodó műve szélesebb kontextusban vizsgálja a dzsentrifikáció problémakörét azáltal, hogy az angol arisztokrácia (állítólagos) üzlet- és iparelles szemléletét – mely a kulturális dzsentrifikáció révén negatívan hatott az üzletemberekre – teszi meg Nagy-Britannia 20. századi gazdasági hanyatlásának alapvető okának.¹⁴ Wiener szerint lényeges kü-

lönbségek voltak a különböző középosztályoknak a földbirtokos elithez való viszonyában. A domináns földbirtokos elittel szorosan együttműködő pénzügyi elit (vagyis a londoni City) által képviselt kapitalizmus teljesen más jellegű volt, mint az (általában északi) gyárosok ipari kapitalizmusa. A bankárok üzlethez való hozzáállását például nem az egész napi kemény munka határozta meg, és bár a piacgazdaságot természetesen nagyra tartották, a termelés szerepét nem sokra becsülték. A gyárosokat már önmagában munkahelyük földrajzi elhelyezkedése (rendszerint a szutykosnak és taszítónak tartott északi iparvárosokban), illetve jellege („egy koszos gyár tele munkásokkal”) is „kompromittálta”, míg a bankárok tevékenységük révén kapitalisták maradhattak, de úgy, hogy közben gentlemanekké válhattak. Az általuk képviselt „úri kapitalizmus” dominanciája Wiener szerint az ipari érdekek elhanyagolásához vezetett, mely gátolt gazdasági fejlődést eredményezett. (Wiener itt Angliát Németországgal hasonlítja össze: szerinte Németországban a liberalizmust és a kapitalizmust nem sokra becsülték, ám az ipar fejlesztéséről sohasem feledkeztek meg, hiszen a német nemzet erősödéséhez alapvető volt a gazdasági növekedés. Ezzel szemben Angliában mindig is nagyra tartották mind a kapitalizmust, mind a liberalizmust, ám itt az industrializmus, az ipar érdekei kerültek háttérbe. Így Németországban a politikai fejlődés torzult el, míg Angliában – a stabil politikai és társadalmi háttér mellett – a gazdasági fejlődés vált gátolttá, torzzá.)¹⁵

Wiener szerint a Nagy-Britannia gazdasági fejlődését visszavető üzlet- és iparellenes szemlélet főként olyan színtereken „fertőzte meg” a vállalkozókat, mint az angol (elit) oktatási rendszer intézményei: elsősorban a fizetős magániskolák (public school), valamint Oxford és Cambridge egyetemei. Itt a vállalkozók gyermekei ugyanis – gazdasági-műszaki szakképzettség helyett – klasszikus humán oktatást kaptak. Wiener meggyőződése szerint pontosan ez a fajta iskoláztatás jelentette a dzsentifikáció lényegét képező szocializációs mechanizmus fő eszközét: „Egyre könnyebb lett bejutni a magániskolákba. Azonban a kereskedő- és gyároscsaládból származó fiúk csak származásuk és osztályuk megtagadásával nyertek bebocsátást. Bár számos olyan fiú került ide, akinek apja üzletember volt, ők maguk már jóval ritkábban kerestek boldogulást az üzleti életben; ráadásul még azok is, akik üzleti karriert futottak be, »civilizálttá« váltak, hiányzott belőlük a megfelelő elkötelezettség, az elengedhetetlen profitéhség.”¹⁶

Az ipari elit kulturális asszimilációjának, a „tehetség eláramlásának” (haemorrhage of talent), „a vállalkozói szellem halálának” eredménye igazából csak a 20. században érezte hatását a brit gazdaság teljesítményében. A Nagy-Britannia gazdasági hanyatlásában a kulturális tényezők szerepét hangsúlyozó kritikai álláspont (az ún. cultural critique) legfontosabb képviselője, Wiener nézeteivel ideális időben jelentkezett: az 1980-as évek elejének Angliájában, ahol a Thatcher-kormányzat éppen azon volt, hogy radikálisan szakítson a gazdasági hanyatlásért is bűnösnek tartott post-war consensus-szal (az 1945 utáni, pártok közötti alapvető egyetértéssel, amely a jóléti államot megteremtő és fenntartó gazdaság- és társadalompolitika terén volt). Wiener könyve bizonyos szempontból remekül egybevágot a thatcherizmus ideológiájával, mely a kora viktoriánus kor értékeihez való visszatérésben látta Nagy-Britannia felfelé emelkedésének lehetséges szellemi alapját. Másrészt a Wiener által Nagy-Britannia jelenlegi világgazdasági szerepére nyújtott magyarázat azok számára is kapóra jött, akik a hanyatlás okait szerették volna a minél távolabbi múltba helyezni.¹⁷ Wiener

könyvének fogadtatása így túlment a szakmai körökön, a szélesebb nyilvánosság, a brit közélet szereplői is hallatták hangjukat a kérdéssel kapcsolatban.

Ami jelen esetben számunkra fontosabb, az az elmélet szakmai visszhangja. A Wiener-tézist több oldalról is heves támadás érte. Megkérdőjelezték a wieneri „anekdotikus jellegű” forráshasználat bizonyító erejét. Többen, így például Neil McKendrick irodalomtörténész is rámutatott arra, hogy az üzletemberekkel szembeni ellenérzések igen hosszú múltra tekinthetnek vissza az angol irodalomban.¹⁸ A régóta jelen lévő, McKendrick által „irodalmi luddizmusnak” nevezett ipar-, vállalkozó- és technológiaellenes szemlélet nem kizárólag a gazdasági hanyatlás fémjelezte kor jellemzője, és nem is lehet annak okozója sem. Azt, hogy *önmagában* a bizonyos szakmák iránti ellenszenv irodalmi művekben való felbukkanása mennyire nem határozta meg az adott szakma elfogadottságát, „divatossá válását”, McKendrick hatékonyan illusztrálja azokkal a késő viktoriánus kori regényekkel, melyekben a kereskedő bankárokat és a pénzembereket módfelett negatív színben, szívtelen szélhámosokként tüntetik fel.¹⁹ Am ennek ellenére, „mivel a City szoros kapcsolatban állt az arisztokrata tőkével és földdel, Londonban székelt, és mert semmilyen közvetlen asszociáció nem állt fenn közte és az északon koncentrálódó, környezetszennyezőként számon tartott ipari technológiával és termelőszektorral, ezért továbbra is vonzó karrierlehetőség maradt... amely képes volt »úri« jellegét is megőrizni.”²⁰

A Wiener-tézis ellen Rubinstein intézte a legátfogóbb támadást. Értékes kutatási eredményei közül kiemelkednek azok, melyek a public schoolokat mint az asszimilációs folyamat állítólagos legfontosabb színtereit térképezik fel.²¹ Ezek alapján meggyőző erővel kérdőjelezi meg a dzsentrifikáció-pártiak azon koncepcióját, mely szerint a magániskolába járatott vállalkozófiúk gyakran nem az üzleti életben csináltak karriert, vagy ha esetleg mégis, akkor – főként a public schoolokban zajló – dzsentrifikációs folyamat hatására kevésbé rátermett és sikeres üzletemberek lettek.

Rubinstein kutatásai 8 elismert magániskola (köztük Harrow, Rugby és természetesen Eton) diákjainak társadalmi hátterére és a diákok által befutott karrierre összpontosultak. A három kiválasztott mintaévben (1840, 1870 és 1895/1900) iskolai évkönyvek mellett egyéb, a karrierrel információt nyújtó forrásokat (nekrológok, házassági anyakönyvek stb.) is felhasznál annak érdekében, hogy választ adjon arra a kérdésre, vajon elég gyakori volt-e a középosztály egészét tekintve a magániskolai oktatás a 19. század második felében ahhoz, hogy tekintetbe lehessen venni mint a dzsentrifikáció lehetséges tényezője. Az eredmények azt mutatják, hogy a public school nem igazán gyakorolható jelentős hatást a középosztály egészére, mivel egész egyszerűen túl kevés (10% alatti) középosztálybeli fiú járt magániskolába a 19. század folyamán.²² Ráadásul a (rendszerint északi) gyárosok fiai még ennél is kisebb arányban jártak magániskolákba, mivel közöttük meglehetősen magas volt a nonkonformisták aránya, ugyanakkor majdnem minden public school anglikán alapítású volt, és rendszerint délen helyezkedett el, távol az északi iparvárosoktól.²³ (Rubinstein itt egyébként felhívja a figyelmet a kulturális kritika egyik legfontosabb ellentmondására: a bankárok és kereskedők gyermekei vitathatatlanul nagyobb arányban jártak magániskolákba, mint a gyárosok fiai, mégis az ipar hanyatlott, nem a kereskedelem vagy a bankélet.)²⁴

A Rubinsteinhez hasonlóan dzsentrifikációellenes Hartmut Berghoff kutatásai is hasonló eredményt hoztak. Berghoff az 1870 és 1914 közötti időszakban vizsgált 1328 olyan vállalkozót (tehát nem kizárólag gyárost), akik Birminghamben, Manchesterben

vagy Bristolban éltek, és vagy jelentős vagyonuk, vagy kiemelkedő társadalmi presztízsük révén „ipari mágnásoknak” számítottak. Ezen üzletemberek közül mindössze 18% járt a Clarendon-iskoláknak nevezett 9 elit public school valamelyikébe.²⁵

Mind Berghoff, mind Rubinstein igyekezett arra a kérdésre is választ adni, vajon mennyire volt jellemző „a tehetség eláramlása”, vagyis hányan választottak más pályát, mint vállalkozó apjuk. Berghoff szerint 75,8%-uk lépett apja örökébe és vált maga is üzletemberré, és a Rubinstein mintájában szereplőknek is legfeljebb 25%-a nem lett apja mintájára vállalkozó. Ráadásul Rubinstein szerint ezek a fiúk legtöbbször nem is a földbirtokosság irányába mozogtak, hanem képzett értelmiségiként (*professional*), tehát papként, jogászként, katonatisztként vagy gyarmati tisztviselőként találtak maguknak boldogulást.²⁶ Rubinstein ennek kapcsán a „kulturális kritika” egyik kevésbé meggyőző pontjára hívja fel a figyelmet: vajon valóban hátrányos volt-e a brit gazdaság számára „a tehetség (mint látjuk, nem igazán nagy mértékű) eláramlása”? Mindazok az emberek (gyakran sokadik fiúk a családban, akiknek már amúgy sem jutott hely a családi üzletben), akik nem üzletemberként, hanem képzett szakemberként állították tehetségüket (mely mellel nem feltétlenül üzleti pályára predesztinálta őket) Anglia és a birodalom szolgálatába, vajon tényleg egyértelmű veszteséget jelentettek a brit gazdaság egésze számára, és ha nem, mennyiben van értelme „a tehetség elvzárásáról” beszélni?

Rubinstein egyébként nemcsak általában az üzletemberek fiait vizsgálta meg abból a szempontból, folytatták-e apjuk örökségét, hanem három magániskola esetében ezeken belül, külön az északi gyáros családok sarjait is. A három, legelőkelőbbnek tekinthető public schoolban (Eton, Harrow és Rugby) volt a legalacsonyabb az „üzletembercsemeték” aránya, és Rubinstein adatai szerint ezek nagy része is az üzleti életben maradt.²⁷

Rubinstein és Berghoff tehát meggyőzően bizonyították, hogy abból a szempontból, hogy hányan adták fel származásukat és osztályukat, a magániskolák nem váltak dzsentrifikációs tényezővé. Azt ugyanis viszonylag könnyű felderíteni, hogy a magániskolai oktatásban részesült vállalkozógyerek maga is üzletember lett-e. A kérdés második felére, vagyis arra, hogy az üzleti pályán maradt fiúk üzleti tevékenységén és mentalitásán mennyiben érzékelhető a dzsentrifikáció állítólagos hatása, sokkal nehezebb választ adni. Ezt a problémát, véleményem szerint, teljes joggal tekinthetjük a dzsentrifikációs kutatások egyik sarokkövének, melyre hiteles feleletet csakis *a karrier alapos tanulmányozásával* lehet nyújtani. Természetesen így sem lehet minden esetben garantálni egy igazán egzakt, csakis egyféleképpen értelmezhető választ. Mint ahogyan azonban az majd saját, a későbbiekben bemutatandó kutatásaimból is kiderül majd, vannak olyan, egyértelmű lépések és megnyilatkozások, melyekben nem nehéz felismerni a dzsentrifikáció tagadhatatlan hatását, illetve annak határozott elutasítását.

Rubinstein úgy próbálja a sikert valamelyest mérhetővé tenni, hogy összehasonlítja az üzletember apák és magániskolában nevelkedett vállalkozó fiaik örökségét. Itt persze sok mindent – inflációt, adónövekedést és más tényezőket is – figyelembe kell venni, ám Rubinsteinnek végül sikerül arra a következtetésre jutnia, hogy a fiúk általában nem lettek sikertelen üzletemberek.²⁸

A magániskolai oktatás egyébként a „Weiner-ellenes” kutatók szerint már csak azért sem lehetett a dzsentrifikáció eszköze, mivel eddig még soha senkinek sem sikerült azt bebizonyítani, hogy a magániskolák által kínált klasszikus-humán oktatás negatív hatás-

sal lett volna az üzleti karrierre. Az itt elsajátítandó vezető, irányító és kommunikatív képességek pedig kifejezetten hasznosak lehettek egy üzletember számára is.²⁹

*

Ahhoz, hogy a dzsentrifikációt mint komplex jelenséget átláthassuk, muszáj szubkategorizálni, különböző szintekre bontani a fogalmat; így három, egymástól különböző szintet állapíthatunk meg:

1. *Kulturális szint*: az üzletemberek (és azon belül gyárosok) azon törekvése, hogy lemásolják a nemesség szokásait, viselkedésmódját, átvegyék értékrendjét. Dzsentrifikáció az attitűd, a mentalitás szintjén (kulturális asszimiláció/dzsentrifikáció).

2. *Gazdasági szint*: a nemesi életmód legfőbb jellemzőinek, tipikus attribútumainak átvétele: földbirtokvásárlás, vidéki ház szerzése stb. (gazdasági dzsentrifikáció).

3. A gazdasági dzsentrifikáció megléte azonban nem feltételezi azt, hogy az illető automatikusan bebocsátást nyert a földbirtokos társadalom felső köreibbe. Pat Thane és José Harris a Rotschildok példáját felhasználva arra mutatnak rá, hogy még az igazán vagyonos kereskedő bankárok – akik egyértelműen átvették az arisztokratikus életmód legfőbb jellemzőit – is társadalmilag elszigeteltek maradtak az arisztokráciától, főként a munkához és a pihenéshez való másfajta viszonyulásuk miatt.³⁰ Éppen ezért egyesek indokoltan tartják egy új alcsoport (subclass), az „arisztokratikus burzsoázia” fogalmának bevezetését. Vagyis a *társadalmi szinten* történő asszimilációt külön kell kezelnünk (társadalmi dzsentrifikáció).

Az eddigi dzsentrifikációs kutatások jelentős része feltételezte, hogy a dzsentrifikáció különböző szintjei a fent felvázolt sorrendben követik egymást.³¹ Vagyis az egész folyamat alapját a kulturális dzsentrifikációnak kell alkotnia, mely a legtöbb szerző szerint a polgári identitás teljes feladását, az arisztokrata értékrend feltétel nélküli átvételét foglalta magában.³² A gazdasági, illetve az ezt esetlegesen követő társadalmi dzsentrifikáció pedig csak azután következhet be, miután a vállalkozó teljesen megadta magát az arisztokratikus kultúra vonzerejének.

Már kutatásaim viszonylag korai szakaszában kételyek merültek fel bennem azzal kapcsolatban, vajon helytálló-e a dzsentrifikációs folyamat ezen logikára épített értelmezése. Kételyeimet megerősítette egy olyan munka, melynek célja az volt, hogy konkrét családtörténetek segítségével bemutassa a dzsentrifikációs folyamat általános jellemzőit, különböző szakaszait, illetve azokat a stratégiákat, melyek révén sikeres lehetett egy család dzsentrifikációja. A. K. Gillette Ph. D.-disszertációjában³³ olyan családok felemelkedését mutatja be, melyeknek sikerült nemesi címet (peerage) szerezni, így – amellet, hogy természetesen átvették a nemesi életmód összes lényeges attribútumát, vagyis gazdaságilag dzsentrifikálódtak – esetükben a társadalmi asszimiláció bekövetkeztét sem tagadhatjuk. Ami igazán érdekes, az az, hogy Gillette szerint ezek a családok még nemessé válásuk után is megőriztek gondolkodásmodjukban olyan burzsoá sajátosságokat, mint a nagymértékű ambíció, „sikerorientált gondolkodás”, az oktatás szerepének nagybecsülése, valamint a családon belüli szoros összetartás fontossága.

A Gillette által prezentált esetekben a vitathatatlanul bekövetkező gazdasági és társadalmi asszimiláció nem vonta magával a burzsoá identitás teljes elvesztését; így nem állíthatjuk azt, hogy a kulturális dzsentrifikáció teljes mértékben bekövetkezett.

Mindezek után saját kutatásaim eredményével szeretnék választ adni arra a kérdésre, vajon mennyire vehetjük a kulturális asszimilációt a gazdasági és társadalmi dzsentrifikáció előfeltételének, mikor feltételezhetjük a dzsentrifikáció komplex folyamatának *teljes* bekövetkeztét, és mennyiben helytálló a korábban felvázolt, a dzsentrifikáció különböző szintjei közötti viszonyrendszert szemléltető háromfázisos modell illetően formában történő használata.

Birmingham: az iparváros és gyárosai

Birmingham egyértelműen az iparnak köszönhette nagyságát és jelentőségét, nem véletlenül nevezték „a Midlands fémipari fővárosának”.³⁴ Bár a 20. század elején már Anglia második legnépesebb városa volt, ezen pozícióját csak meglehetősen későn érte el. 1801-ben még például csak az ötödik legnagyobb város volt Nagy-Britanniában. Fejlődését nagymértékben meghatározta az a körülmény, hogy a 19. század közepéig a város nem igazán vált a nagyüzemi termelés központjává: 1860 előtt olyan iparágak domináltak, melyek nem igényelték különösebben a nagyüzemi kereteket. A legtöbb iparágban a kis műhelyüzemek voltak a tipikusak (James Watt partnerének, Matthew Boultonnak az 1771-ben 700 munkást foglalkoztató Soho Factory-ja teljességgel kivételként számomba menő esetnek számított).

Birmingham iparának gerincét a fémipar adta, amely helyi nyersanyag (vasérc és szén) készletekre támaszkodhatott. A fémipar elsősorban az apróbb fém tömegcikkék gyártását jelentette, a késesáruktól kezdve a kandallórácson át a sárgaréz kiegészítőig terjedt a skála, melybe a fegyvergyártás és a híres Jewellery Quarterben készülő ékszerek is belefértek.

Ezen iparágak nagy része nemcsak a nagyüzemi keretek átvétele nélkül virágzott, hanem a technológiai újítások jelentős részének felhasználása nélkül is. (Sokatmondó a tény, hogy a Watt és Boulton által az 1770-es években kifejlesztett gőzgépváltozatot sem Birminghamben alkalmazták először, hanem a cornwalli bányaokban. A gőzenergia egészen az 1830-as évekig nem vált Birmingham iparának jelentős tényezőjévé.) Ami viszont mindig is meghatározta a város iparát, az a *nagy létszámú szakképzett munkaerő* volt. A komoly szaktudást és hozzáértést igénylő iparágak megkövetelték a szakképzett munkaerőt, amely így meglehetősen megbecsülésre számíthatott munkaadói részéről. A paternalisztikus tradíciók, a munkások és munkaadójuk közötti viszonylag közeli viszony már a 18. században is jellemzőek voltak: Boulton Soho Factory-jában szállást biztosítottak a munkások részére, akik karácsonykor ajándékot kaptak a gyárigazgatótól, és még egy biztosítási szervezetet is létrehoztak, amely pénzügyi támogatást nyújtott baleset vagy haláleset esetén.³⁵ Pár évtizeddel később egy birminghami chartista így ecsetelte a viszonyokat: Birminghamban „gyárosok nem hallgatták el úgy az embereiket, mint Manchesterben... közismert volt, hogy Manchesterben a munkásemberek a gyárosok kényétől fűgtek.”³⁶ Richard Cobden szerint „a társadalom állapota mind morális, mind politikai értelemben egészségesebb és természetesebb Birminghamban, mint Manchesterben... Szabadabb az érintkezés az összes osztály között, mint a lancashire-i városban (vagyis Manchesterben), ahol hatalmas és áthághatatlan szakadék választja el munkást a munkaadójától”.³⁷

Az osztályok közötti együttműködés (*class co-operation*), mely a középosztály és a munkásosztály politikai szövetségéhez vezetett, olyan, a város sorsa szempontjából döntő jelentőségű események során is megmutatkozott, mint Joseph Chamberlain polgármesterré választása 1873-ban.³⁸ Ezekben az években, amikor Birminghamet a világ legjobban irányított városaként emlegették, és Joseph Chamberlain úgy vezette a várost, mint egy hatékony üzleti vállalkozást, érlelődött meg teljesen ez a városhoz kötődő patriotizmus, városi büszkeség (*civic pride*), mely nélkülözhetetlen alapját alkotta a Birminghamre jellemző városi „filozófiának” (*civic gospel*).

A korábban hozott idézetek is bizonyítják, hogy már a kortársak is hajlamosak voltak arra, hogy Birminghamet Manchesterhez hasonlítsák, és így kontrasztot vonjanak a két város eltérő társadalma és politikája között. A dichotómia a történeti gondolkodásba is átment. „A 19. század kereskedelmi politikájának alakulását úgy is értelmezhetjük, mint küzdelmet a szabad kereskedelem szószólója, Manchester és a protekcionista Birmingham között – vagy még helyesebb, ha háromoldalú csatáról beszélünk, melyben a kozmopolita London City-je egyesítette erőit Manchesterrel, hogy visszaszorítsa Birminghamet. Birmingham azonban hosszú távon győzelemre volt ítélve.”³⁹ A két nagy iparváros (a megkerülhetetlen, domináns helyzetben lévő fővárossal együtt persze) valóban alapvető módon határozta meg a korszak történéseit. Nem véletlen, hogy a 19. századi Anglia történelmét igen gyakran úgy osztják fel, hogy szembeállítják a Manchester uralta kora viktoriánus korszakot a Birmingham dominálta századvéggel.

Az a Birmingham azonban, amely felülkerekedett Manchesteren, már egy olyan iparra támaszkodott, melyre egyre inkább a nagyüzemi keretekben történő termelés vált jellemzővé: 1860 és 1914 között különösen az ekkor megjelenő új iparágak (élelmiszeripar, gépgyártás, illetve a löszergyártás) igényelték ezt. Úgy tűnik, Birmingham leginkább az ipari forradalom második szakaszát példázza, amikor a fémfeldolgozó ipar, a vegyipar és az élelmiszeripar jutott fontos szerephez. A dolgozatunkban vizsgált tíz gyáros mindegyike valamilyen, ezekhez tartozó iparágban csinált karriert; így többé-kevésbé reprezentatív módon képviselik a Birminghamre leginkább jellemző iparágakat.

I. Apró fém tömegcikk gyártók:

Sir Josiah Mason (1795–1881) tollgyáros
 Joseph Chamberlain (1836–1914) csavargyáros
 Joseph Henry Nettlefold (1827–1881) facsavargyáros
 Arthur Keen (1835–1915) anyáscsavargyáros

II. Rézipar

Robert Hall Best (1843–1925) sárgaréz lámpafittingek gyártója

III. Üvegipar

Sir James T. Chance (1814–1902) üveggyáros, feltaláló

IV. Gép- és szerszámgyártás

Sir Richard Tangye (1833–1906) szerszám- és gépgyártó
 Thomas Avery (1813–1894) mérleggyáros

V. Élelmiszeripar

Sir Alfred Frederick Bird (1849–1922) élelmiszergyáros
George Cadbury (1839–1922) kakaógyáros

Mind a tíz gyáros (Josiah Mason kivételével) a 19. század első felében született, mindannyian aktívak voltak az 1860 és 1914 közötti időszakban, és mindnyájan nagyiparosnak tekinthetők, ha Berghoff definícióját használjuk: üzemekben legalább 100 munkást foglalkoztattak. (Korabeli elnevezésük „Captains of Industry” volt.) Bár életük folyamán jó néhányuk más, iparon kívüli érdekeltségekbe és egyéb tevékenységekbe bonyolódott, mindannyian gyárosként kezdték pályafutásukat és az iparból szerezték vagyonukat. Karrierjük részletes vizsgálata számos fontos kérdés megvilágításában segíthet.

Üzleti karrierck

Nem törekszem arra, hogy a lehető legrészletesebben bemutassam a vizsgált személyek üzleti pályáját, inkább olyan egyéni összefoglalásokat kívánok nyújtani, melyek tartalmazzák a karrierck legfontosabb állomásait, fordulópontjait. Emellett szándékom szerint már most felvillantom az üzletemberek habitusának néhány olyan elemét, melyből további következtetések is levonhatók. Bizonyos esetekben utalni fogok az esetleges dzsentrifkációs folyamat lejátszódásának jeleire (vagy esetleg ilyen jellegű jelek teljes hiányára), ám ezen fejezetnek még nem az az elsődleges célja, hogy görcső alá vegye a dzsentrifkáció tényezőit, illetve azok esetleges hatását a gyárosokra; sokkal inkább a vállalkozók bemutatása a cél.

Első lépésként nézzük meg az üzletemberek vagyoni helyzetét és vallási hovatartozását.

<i>Név</i>	<i>Iparág</i>	<i>Hátrahagyott vagyon</i>	<i>Vallási hovatartozás</i>
Thomas Avery (1813–1894)	mérleggyáros	£ 230 723	nonkonformista (nem pontosítható)
Robert Hall Best (1843–1925)	sárgaréz lámpafittingek gyártója	£ 85 280	?
Sir Alfred Frederick Bird (1849–1922)	élelmiszergyáros	£ 653 656	anglikán?
George Cadbury (1839–1922)	kakaógyáros	£ 1 071 100	kvéker
Joseph Chamberlain, Jr. (1836–1914)	csavargyáros	£ 125 495	unitárius
Sir James Timmins Chance (1814–1902)	üvegyáros, feltaláló	£ 246 654	anglikán
Arthur Keen (1835–1915)	anyáscsavargyáros	£ 1 000 000	anglikán
Sir Josiah Mason (1795–1881)	tollgyáros	£ 56 729	unitárius
Joseph H. Nettlefold (1827–1881)	facsavargyáros	£ 287 882	unitárius
Sir Richard Tangye (1833–1906)	szerszám- és gépgyártó gyáros	£ 243 621	kongregacionalista

Bár Rubinstein meglátása szerint a vallási hovatartozás felkutatása roppant nehézségekkel jár, a vizsgált személyek esetében – R. H. Best kivételével, akinél nem jutottam eredményre – ez nem volt túl nehéz feladat. Bár A. F. Bird esetében sem leltem ilyen irányú adataira, családi és társadalmi körülményei miatt valószínűnek tartom anglikán voltát. Vele együtt tehát a tíz közül hárman voltak anglikánok, hatan pedig különböző disszenter-nonkonformista közösségekhez tartoztak.

Ez az arány alapvetően összhangban van a Birmingham üzleti, illetve ipari közösgére jellemző vallási megoszlással. Berghoff több száz fős mintája alapján megállapítja, hogy az üzletemberek (vagyis nemcsak a gyárosok, hanem a kereskedők és bankárok) körében 54,8%-ot képviseltek a nonkonformisták, míg az anglikánok százalékaránya 40% volt. A birminghami nagyiparosok körében (vagyis azon gyárosok között, akik legalább 1000 alkalmazottal rendelkeztek) még magasabb volt a nonkonformisták aránya: 66,7% – vagyis a mi szerény, 10 fős mintánk meglehetősen jól reprezentálja a birminghami ipari elit vallási színezetét.⁴⁰

Birmingham persze köztudomásúlag a nonkonformisták egyik fellegetője volt; mivel 1838-ig nem vált *incorporated borough*-vá, sokáig nem vonatkoztak rá a disszenter-ellenes Clarendon Code korlátozásai, így a nonkonformisták nagy számban települtek be ide. Ennek ellenére – hasonlóan a többi, jelentős létszámú munkásosztállyal bíró ipari városhoz – Birmingham meglehetősen világias jellegű város volt, ahol a templomba járók száma viszonylag alacsony volt: 1892-ben például a város lakossága 668 908 volt, és ebből 52 217 nonkonformista és 43 988 anglikán járt rendszeresen templomba.⁴¹ A disszenter népegyházi életben a metodisták, a baptisták és a kongregacionalisták voltak jelen a legnagyobb számban, őket követték az unitáriusok és a szerény létszámú kvéker közösség. Mindez azért érdekes, mert Berghoff adatai megmutatják, hogy a vállalkozói elit disszenter részében az unitáriusok számaránya volt a legmagasabb, őket követték a metodisták, majd meglehetősen magas százalékarányt produkálva, a kvéker képviselői.⁴² Így talán nem véletlen, hogy a mi nagyiparosi mintánkban is három unitárius szerepel, utalván arra, hogy az unitarianizmus volt a legnépszerűbb disszenter irányzat Birmingham vállalkozói és azon belül ipari elitje körében (pl. Chamberlainek, Kenrick, Martineau, Lucas és egyéb prominens családok).

A vallási hovatartozásnak természetesen a dzsentifikáció aspektusából is volt jelentősége. Az anglikánok általában eleve nagyobb eséllyel indulhattak harcba a társadalmi elfogadottságért. A helyi (birminghami) elitbe való bekerülésnél egyáltalán nem számított hátránynak a disszenter háttér. Talán ennek köszönhető, hogy a vizsgált tíz gyáros közül csak egy esetében figyelhető meg áttérés, ám ekkor sem az anglikánizmus irányába: Richard Tangye kvékerből vált buzgó kongregacionalistává. Ráadásul pont Tangye példája, akit 1894-ben lovaggá avattak, emlékeztethet arra, hogy bár az anglikán háttér egyértelműen előnynek számított a társadalmi felemelkedésnél, egyre kevésbé volt „kötelező”.

Mint ahogyan az kiderül a táblázatból, mind a tíz gyáros meglehetősen nagy vagyont gyűjtött élete folyamán; ha pedig vagyonukat összemérjük a 19. századi Birmingham leghatalmasabb vagyonaival, akkor a vizsgált személyek kiemelkedő vagyoni helyzete még nyilvánvalóbbá válik.

Egészen 1924-ig a város mindössze 3 milliót produkált; ebből a háromból kettő a mi vizsgálatunkban is szerepel: Arthur Keen (mh. 1915; £ 1 000 000) és George Cadbury (mh. 1922; £ 1 071 099).

1924-ig mindössze 12 birminghami polgárnak sikerült legalább félmillió fontnyi vagyont hátrahagynia: az egyik ilyen Sir Alfred Bird volt (mh. 1922; £ 653 656). Noha Sir Josiah Mason hátrahagyott vagyona „csupán” £ 56 729 volt, élete során összegyűjtött vagyona, melynek döntő részét jótékonyági célokra fordították, félmillió font körül volt.

Az itt vizsgált gyárosok közül négyen negyedmillió font körüli vagyont hagytak hátra: Sir Richard Tangye (mh. 1906; £ 243 621), Joseph Henry Nettlefold (mh. 1881; £ 287 882), Thomas Avery, (mh. 1894; £ 230 723), Sir James Timmins Chance (mh. 1902; £ 246 654).

Két gyáros negyedmillió fontnál kisebb vagyont hagyott hátra: Joseph Chamberlain Jr. (mh. 1914; £ 125 495) és Robert Hall Best (mh. 1925; £ 85 280).⁴³

Egyértelmű tehát, hogy a vizsgált gyárosok nemcsak Birmingham ipari közösségén belül tartoztak a leggazdagabbak közé, hanem a város (bankárokat, kereskedőket és képzett értelmiségieket is magában foglaló) felső középosztályának tagjainak is tekinthetők. A helyi elithez való tartozásukat nemcsak vagyoni helyzetük bizonyítja, hanem társadalmi presztízszük is, mely többek között a korabeli folyóiratok cikkeiben és a helyi újságok nekrológjaiban is kifejezésre jutott. A helyi elit prominens figuráiként pedig ezek a nagyiparosok jelentős hatással voltak köreik attitűdjére.

Noha mind a tizen igen gazdag emberként haltak meg, nem mindannyian származtak vagyonos családból; hárman egyértelműen self-made manek voltak, hárman módos családból származtak, míg négyöjük apja egyértelműen gazdag embernek számított.

Self-made manek

1. *Sir Josiah Mason* (1795–1881) egy szőnyegszövő-segéd fiaként mindössze 20 font megtakarított tőkével kezdte üzleti karrierjét. Egy éven belül sikerült megvennie egy kisebb tollgyártó üzemet, fél évszázaddal később, 1874-ben pedig már övé volt a világ legnagyobb tollgyártó üzeme, melyben a közel 1000 alkalmazott évente 225 millió tollat gyártott le. „Az a fajta gyakorlatiasság jellemezte, mely az üzletben sikert szül.”⁴⁴ Tollgyártó üzeme mellett részesedése volt egy galvanizálással foglalkozó vállalkozásban is, valamint alapított egy nikkelfinomító üzemet is. Vagyona legnagyobb részét jótékonyági célokra fordította: a gyermektelen Mason két árvaházat is létrehozott, melyek mintegy negyedmillió fontot emésztettek fel. Filantróp tevékenységének jutalma volt 1872-es *lovaggá ütése, amely azonban egyáltalán nem befolyásolta üzleti tevékenységét.*⁴⁵ Mason csak 80 éves korában vonult vissza; hátralévő éveit és az ekkor eladott tollgyártó üzeméből származó tőkéjének nagy részét másik nagy filantróp terve megvalósítására fordította: (főként műszaki profilú) egyetemet alapított Mason College néven, amely pár évtizeddel később Birmingham egyetemévé alakult (University of Birmingham).

2. *Arthur Keen* (1835–1915) apja kocsmáros és kisbirtokos volt, aki halálakor szerény 450 fontos vagyont hagyott hátra. Keen üzleti karrierjének kezdetét egy olyan amerikaival való találkozás jelentette, aki egy szabadalmaztatott anyáscsavargyártó gép piacra dobásának reményében érkezett Angliába. Ők ketten közös vállalkozásba kezdtek, mely 1864-re korlátolt felelősségű társasággá vált. Később Keen megvette partnere részét, és cége egy másik vállalattal egyesült. Keen kivételes

érzékkel lavírozott a cégátvételek és egyesülések tengerében, és így a számára előnyös fúziók véghezvitelével egy hatalmas cégbirodalmat hozott létre. 1900-ban Keen cége, a Patent Nut and Bolt Co. összeolvadt a Guest Company-vel: az ily módon létrejött cégóriás, melynek Arthur Keen volt az elnöke, több mint két és fél millió font kibocsátott részvénytőkével rendelkezett. Keen üzleti stílusát jól jellemzi az a mód, ahogyan két évvel később megszerezte a Nettlefoldok vállalatát: elhitette a facsavart gyártó Nettlefoldokkal, hogy be akar lépni a facsavarpiacra, mégpedig úgy, hogy ugyanazt a pár, Amerikából vásárolt csavargyártó gépet egymás után többször is beszállította gyártelepére! A trükk bevált, a komolynak tűnő konkurencia megjelenése miatt a Nettlefoldok belementek a fúzióba.⁴⁶ Keen nem újítói vagy szakmai hozzáértéssel emelkedett ki, sikerét mindenre elszánt üzletemberi attitűdjének, hatalmas energiájának és profitorientált gondolkodásmódjának köszönhetette. Egészen haláláig az üzleti életben maradt.

3. *Sir Richard Tangye* (1833–1906) egy szerény cornwalli földműves fia szerző- és gépgyártó gyárosként csinált karriert négy testvérével (George, James, Joseph és Edward) együtt. A Dictionary of Business Biography (DBB) szerint testvérei is elismerték, hogy elsősorban Richard szervezőképességének és kitartásának volt köszönhető a családi vállalat sikere, mely az 1855-ben 10 munkást foglalkoztató mellékutcai üzemből 1864-re 400, 1876-ra pedig már 1500 alkalmazottat foglalkoztató gyáróriássá vált.⁴⁷ A DBB szerint, ahogy a cég növekedett, úgy csökkent Richard testvéreinek érdeklődése az üzlet iránt, így 1872-ben felbomlott az öt fivér partnersége.⁴⁸ Joseph Tangye unokája azonban máshogy – valószínűleg kicsit elfogultabban – meséli el a történeteket: szerinte ugyanis Richard két testvérét, Jamest és Josephet egész egyszerűen lemondásra kényszerítette, kipenderítette a családi vállalkozásból 1872-ben.⁴⁹

Akárhogy is történt, annyi bizonyos, hogy Richard rendkívül tehetséges üzletember volt, akinek azonban maradt ideje egyéb passziókra is: az amatőr történész Tangyének tekintélyes könyvtára volt, sőt, egzotikus utazásainak élményeit is megörökítette az általa írott útikönyvekben. „Együttérző munkaadónak, jószívű embernek” tartották, aki „nem gátolta a szakszervezeti szervezkedést sem”.⁵⁰ 1894-ben Lord Rosebery lovaggá ütötte; ezt valószínűleg a Liberális Pártnak nyújtott pénzügyi támogatásával „érdemelte ki”.⁵¹ Cégét 1881-ben korlátolt felelősségű vállalattá szervezték át, melynek Richard haláláig elnöke maradt.

Módos családból származó gyárosok

1. *Robert Hall Best* (1843–1925) nemcsak a legkevésbé gazdag, hanem – mondhatjuk, hogy – a legkevésbé jelentékeny is a 10 gyáros közül. Esete mégis figyelemre méltó. Best 15 évesen befejezte az iskolát és dolgozni kezdett a családi lámpagyártó üzemben. Miután apja meghalt, átvette a cég vezetését és a századfordulóig egy személyben volt annak menedzsere, tervezőmérnöke és ügynöke. Ezután már az üzlet növekedése munkamegosztást, specializációt igényelt, és Best egyre inkább szociális, oktatási és jóléti tevékenységekbe vetette bele magát. „Úttörő volt a jóléti tevékenység terén, akit az ipar szociológiai oldala érdekelt.”⁵² Erős németbarátság jellemezte, több százszor utazott Németországba, ahol a rézmegmunkáló iparban dolgozó munkások munkakörülményeit tanulmányozta.

Best élete és karrierje alaposabb vizsgálat után sem mutatja bármiféle dzsentrifikáció jelét. A mód, ahogyan gyerekeinek iskolát választott, pedig egyértelműen azt mutatja, hogy „zsigerből” tiltakozott bármi olyasm ellen, ami esetleg gyermekeit dzsentrifikálhatná és megakadályozhatná őket abban, hogy majdan átvegyék a családi cég vezetését.

Bár utolsó éveiben már kevésbé izgatta az üzlet, haláláig figyelemmel kísérte a családi cég tevékenységét. Halála után fia vitte tovább az üzletet.

2. *Sir Alfred Frederick Bird* (1849–1922) az apja által alapított kis üzletet fejlesztette hatalmassá. Bird zseléartalmú ételeket, „tojáspótlót” és egyéb, nagy sikerű „előkészített ételeket” fejlesztett ki. A termékfejlesztés mellett a modern reklámmódszerek alkalmazása jelentette a cég másik erősségét. Bird azonban nemcsak innovatív, újító szellemű gyárosként maradt meg az emberek emlékezetében, hanem jólelkű munkaadóként is. 1905-ben (56 évesen) átadta a vállalat irányítását fiának és teljesen visszavonult az üzlettől. Politikai karrierje is igen sikeresnek mondható: 1910 és 1922 között West Wolverhampton parlamenti képviselője volt, az első világháború alatt parlamenti titkári posztot is betöltött. 1920-ban szolgálatai elismeréseként lovaggá ütötték.

3. *George Cadbury* (1839–1922) a Cadbury-cég történelmének talán legismertebb alakja. A családi vállalatot apja, John alapította. George, hasonlóképpen testvérehez, Richardhoz, rövid iskoláztatás után a kakaó gyártó és árusító családi cég szolgálatába állt. 1861-ben John kénytelen volt átadni az üzlet vezetését fiainak. A nagy áttörést a Cadbury's Cocoa Essence, az Angliában forgalmazott első tiszta kakaó piacra bocsátása jelentette. 1861 és 1879 között a vállalat forgalma 28 000 fontról 103 000 fontra, alkalmazottainak száma pedig húszról kétszázra nőtt. A növekedés új épületeket kívánt, George ennek kapcsán valóra válthatta azon elképzelését, mely szerint az egészséges és barátságos környezet mind a vállalatnak, mind munkásainak előnyére válik. 1879-ben a gyár a belvárostól délnyugatra fekvő zöldövezeti területre költözött, mely nemcsak a gyárnak, hanem a munkásoknak is otthont biztosított: Bournville elismert és csodált mintaközösséggé vált.

A cég forgalma 1900-ra már 1 millió fontra emelkedett, 1907-ben már 4683 munkást foglalkoztatott. Richard 1899-ben bekövetkezett halála után a vállalat korlátolt felelősségű magáncég lett (Cadbury Brothers Ltd.), melynek elnöke George Cadbury lett, míg két fia és két unokaöccse ügyvezető igazgatók lettek. George Cadbury haláláig elnöke maradt a cégnek.

Gazdag családból származó gyárosok

1. *Thomas Avery*-t (1813–1894) magánúton oktatták, és már 15 évesen „befogták” a család vállalkozásába. Apjuk halálakor, 1843-ban Thomas és testvére, William lettek a mérleggyártó cég tulajdonosai. Thomas kereskedelmi menedzserként döntő szerepet játszott a vállalat terjeszkedésében, amely 1865-re Anglia egyik legnagyobb mérleggyártó vállalkozásává nőtte ki magát. Ekkor azonban Thomas felbontotta testvérével a partnerséget, és kivonta tőkéjét az üzletből, ugyanis kizárólag politikai karrierjére kívánt koncentrálni. Ennek ellenére, amikor bátyja 1874-ben meghalt, visszatért az üzletbe, és 1881-ig ügyvezető menedzserként vezette azt. Ezen időszak alatt sikeresen egyben tartotta a céget, új ágakat hozott létre és gyarmati piacokat nyert. Második visszavonulása idején a vállalat már több mint 700 dolgozónak nyújtott állást.

Második visszavonulását követően folytatta helyi politikai karrierjét; ekkor harmadikban is Birmingham polgármesterévé választották.

2. *Sir James Timmins Chance* (1814–1902) is megtapasztalhatta, milyen egy gazdag apa gyermekének lenni: William Chance Birmingham egyik legismertebb, legbefolyásosabb polgára volt, aki halálakor szép vagyont (mintegy 120 000 fontot) hagyott fiaira. Az anglikán Chance család a felületes jegyek vizsgálata alapján dzsentrifikálódni látszott: már 1825 és 1870 között hatan (köztük J. T. Chance) jártak a családból magániskolába. (Ezzel egyébként James Timmins Chance az egyetlen, esettanulmányban vizsgált gyárosunk, aki ilyesmivel dicsekedhet). Chance ezután a londoni University College-ban, majd 1833-tól a cambridge-i Trinity College-ban tanult. Utóbbi helyen elsősorban a matematika tudományával ismerkedett, de emellett jogot, teológiát, modern nyelveket, természettudományokat és klasszikusokat is tanítottak neki. Chance esetében egy (legalábbis látszatra) megfelelő példát találhatunk a Buddenbrook-szindrómára, ugyanis a fiatal Chance tetszését nem igazán nyerte el apja és bátyja üvegyártó üzlete: azután ment egyetemre, miután 1830-ban rövid időre belekóstolt a szakmába.

Mindazonáltal pár évvel később hazahívták Cambridge-ből. Úgy tűnik azonban, hogy még ekkor sem tudott teljesen ráhangolódni a feladatra: egyszer öt marasztalták el egy 10 000 fontos veszteségért, és az is sokat elárul, hogy még üzlettárssá fogadása után hosszú évekkel is alárendelt státusban maradt. Feltalálói tehetsége meglehetősen felemás hatással volt a cég teljesítményére: a minden kétséget kizáróan igen tehetséges matematikus és feltaláló Chance számára az 1840-es évek közepétől erősödő hazai és külföldi konkurencia jelentette a kezdeti motivációt, ám ugyanakkor a vállalat viszonylagos visszaesése és az 1859 és 1872 között állandósuló kitermelt veszteség mögött részben az ő egyre több időt felemészítő üvegházi kísérletei álltak.⁵³

Chance 1879-ben (65 évesen) vonult vissza a vállalat aktív irányításától, bár 1889-ig megtartotta igazgatói székét.

3. *Joseph Henry Nettlefold* (1827–1881) apja, John Sutton Nettlefold egy részöntő és vaskereskedő üzlet tulajdonosa volt, aki az idősebb Joseph Chamberlain hűgát, Marthat vette feleségül: így Joseph Henry Nettlefold és a fiatalabb Joseph Chamberlain (a későbbi gyarmatügyi miniszter) unokatestvérek voltak. Nem sokkal az 1851-es Great Exhibition után John Sutton Nettlefold rátalált egy amerikai szabadalmaztatású, önműködő alapon üzemelő facsavargyártó gépre és elhatározta, hogy gyárat alapít Birminghamben. A szükséges tőke megszerzése érdekében társult sógorával, az idősebb Joseph Chamberlainnel. A gyárat kezdetben J. S. Nettlefold idősebbik fia, Edward John és a fiatalabb Joseph Chamberlain vezette; utóbbi az üzlet értékesítési részével foglalkozott. A Nettlefold and Chamberlain Co. olyan sikeres volt, hogy amikor a Chamberlaineik 1874-ben kiszálltak az üzletből, több mint 600 000 font részesedéssel távozhattak.

Miután a Chamberlaineik kiszálltak, Joseph Nettlefoldra is több feladat hárult. Bár gépészetet soha nem tanult, rendkívül jó volt matematikából, és így nem volt nehéz szert tennie a szükséges gyakorlati szaktudásra. Bátyja 1878-as halálát követően a vállalat elnöke lett. 54 éves korában, sikeres karrierje tetőpontján érte a halál egy szélütés következményeként.

4. *Joseph Chamberlain Jr.* (1836–1914) 1854-ben érkezett Birminghambe, hogy felügyelje családjá érdekeit a Nettlefoldokkal közös vállalkozásban. Joseph feladata az

értékesítés lett, és 1866-ig, John Sutton Nettlefold haláláig a két apa (idősebb Joseph Chamberlain és J. S. Nettlefold) és a két fiú (Edward John Nettlefold és a fiatalabb Joseph Chamberlain) hozta a vállalattal kapcsolatos döntéseket. A cég dominálta a hazai piacot és betört a világpiacon is. Az 1860-as évek közepétől Chamberlain üzleti körutakra ment; az ekkor szerzett tapasztalatoknak nagy szerepe volt abban, hogy a vállalatnak sikerült tovább terjeszkednie és növelnie a tengerentúli eladási eredményeit. Az 1870-es évek világméretű gazdasági fellendülése további nyereséget jelentett a Nettlefold és Chamberlain Co. számára, de ekkor Joseph esze már máshol járt: 1874-ben ő és testvérei eladták részesedésüket, és Chamberlain körülbelül félmillió fontnyi vagyonnal a háta mögött belépett a politika színpadára.

*

„Az igazság az, hogy legyen szó akár házasságról, földbirtok- vagy vidékiházvásárlásról, vadászatról, munkához való viszonyról, vagy éppen a helyi vagy országos politikai életben való részvételtől – mindezen jellemzők közül *egyetlenegy* sem alkalmas arra, hogy *önmagában*, a többi figyelmen kívül hagyásával, a vizsgált személy osztályának vagy társadalmi státuszának megbízható fokmérőjeként szolgáljon.”

Éppen ezért – mint ahogyan arra már utaltam korábban – dolgozatom most következő, legfontosabb részében a kutatót gyárosok (illetve családjuk) életét vizsgálom meg minden, fontosabbnak ítélt dzsentrifikációs tényező szemszögéből.

Jegyzetek

- 1 A peerage-t a duke-i marquessi, earli, viscounti, és baroni címmel rendelkezők alkotják, a baronetek már nem számítanak közjogi értelemben nemesnek. A baronetcy lényegében egy örökletes lovagi cím, vagyis a knightoktól a fiúsarjra való átörökíthetőségében különbözik.
- 2 Stone, Lawrence and Fawtier, Jeanne C.: *An Open Elite?* Oxford, 1984. 241.
- 3 Ha „nemességről” szölok, akkor a továbbiakban mind a peerage-t, mind a gentryt beleérttem majd.
- 4 Rubinstein, W. D.: *Men of Property. The Very Wealthy in Britain Since the Industrial Revolution.* London, 1981. 219.
- 5 Thompson álláspontjának legfrissebb összefoglalásaként ld.: *Business and Landed Elites in the Nineteenth Century.* In: *Landowners, Capitalists and Entrepreneurs. Essays for Sir John Habakkuk.* ed. F. M. L. Thompson. Clarendon Press, Oxford, 1994.
- 6 Uo. 165.
- 7 Rubinstein: *Businessmen into Landowners: the Question Revisited.* In: *Land and Society in Britain 1700–1914. Essays in Honour of F. M. L. Thompson.* Eds. Harte, N. B., Quinault, Roland. Manchester University Press, 1996. 95.
- 8 Thompson: *Business and Landed Elites*, 143.
- 9 Stone: i. m. 209., 409.
- 10 Thompson: *Business and Landed Elites*, 142–143.
- 11 Uo. 144.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Nem Wiener volt persze az első, aki a késő viktoriánus kor üzletembereinek gyenge vállalkozói teljesítményében vélte felfedezni Nagy-Britannia gazdasági hanyatlásának (egyik) okát. Ld. pl. P. L. Payne: *British Entrepreneurship in the 19th Century.* London, 1974; G. C. Allen: *The British Disease.* London, 1979; D. S. Landes: *The Unbound Prometheus.* Cambridge, 1969.

- 15 *Winer, Martin*: English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850–1980. Penguin, 1981. 9.
16 Uo. 16.
- 17 *Berghoff, H.*: Public Schools and the Decline of British Economy 1870–1914. Past and Present, No. 129. 1990. nov. 151.
- 18 *McKendrick, Neil*: ‘Gentlemen and Players’ revisited: the gentlemanly ideal, the business ideal and the professional ideal in English literary culture. In: Business Life and Public Policy. Essays in Honour of D. C. Coleman. Eds. McKendrick N. and R. B. Duthwaite. CUP 1986.
19 Uo. 135–136.
20 Uo. 136.
- 21 *Rubinstein, W. D.*: Capitalism, Culture and the Decline in Britain 1750–1990. Routledge, 1993. 102–140.
22 Uo. 113.
23 Uo. 114–115.
24 Uo. 115.
- 25 *Berghoff*: Public Schools. 156.
- 26 *Rubinstein*: Capitalism... 122.
27 Uo. 126.
28 Uo. 129.
- 29 *Berghoff*: Public Schools. és *Thane, Pat*: Aristocracy and Middle Class in Victorian England: the Problem of Gentrification. In: Bürgertum, Adel und Monarchie. Eds. Birke, Adolf und Lothar Kettenacker, K. G. Saur. München, 1989. Thane alapvetően a rubinsteini „kánont” sulykolja.
- 30 *Thane, Pat–Harris, José*: British and European Bankers 1880–1914: An ‘Aristocratic Bourgeoisie’? idézi: Thompson: Business and Landed Elites. 166.
- 31 *Ld. Thompson*: The Landed Aristocracy and Business Elites in Victorian Britain. In: École française de Rome. Les noblesses européennes au XIXe siècle. Rome, 1988.
- 32 *Wiener*: i. m.
- 33 *Gillette, A. K.*: The New Aristocrats: A Study of Bourgeois Gentrification in 18th and 19th Century England. Publikálatlan Ph. D.-disszertáció. Binghampton, State Univ. of New York, 1992.
- 34 Ez a fejezet nagymértékben támaszkodik *Hopkins, Eric*: Birmingham. The First Manufacturing Town in the World 1760–1840. c. könyvére, illetve *Briggs, Asa*: History of Birmingham. Vol. II. Borough and City 1865–1938. könyvére és *Briggs*: Victorian Cities c. könyvének Birmingham: The Making of a Civic Gospel c. fejezetére.
35 *Hopkins*: i. m. 123.
36 *Briggs*: Victorian Cities. 186.
37 Uo. 189.
38 Uo. 192.
- 39 *Hancock, Sir Keith*: Survey of Commonwealth Affairs. In: Briggs: Victorian Cities. 240.
- 40 *Berghoff, Hartmut*: Regional Variations in Provincial Business Biography: The Case of Bristol and Manchester, 1870–1914. In: Business History, vol. 37. No. 1. (1995) 78.
- 41 *Ballard, Phillada*: A Commercial and Industrial Elite. A Study of Birmingham’s Upper Middle Class 1780–1914. University of Reading, 1983. (Publikálatlan Ph. D.-disszertáció.) 198.
- 42 *Berghoff*: Regional Variations... 78.
- 43 Birmingham felső középosztályának vagyoni helyzetére vonatkozó adatokat *Ld. Ballard*: i. m. Appendix B.
- 44 Birmingham Gazette, 1881. június 17.
- 45 MS 1691/3 Birminghami Városi Levéltár (kézirat).
- 46 *Jeremy, David J.*: Dictionary of Business Biography (továbbiakban: DBB), London, Butterworths, 1984, vol. 3. 71.
47 DBB, vol. 5. 437.
48 Uo.
- 49 MS 1697/5 Birminghami Városi Levéltár (kézirat).
- 50 Birmingham Gazette, 1906. október 15.
- 51 Birmingham Daily Mail, 1906. október 15.
- 52 Birmingham Mail, 1925. június 2.
- 53 DBB, vol. 1. 654.